‘Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*’

J. Reynaert

bron

J. Reynaert, ‘Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*.’ In: Hans van Dijk en Paul Wackers (red.), *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Hilversum, 1999, p. 267-283.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/reyn001bots01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

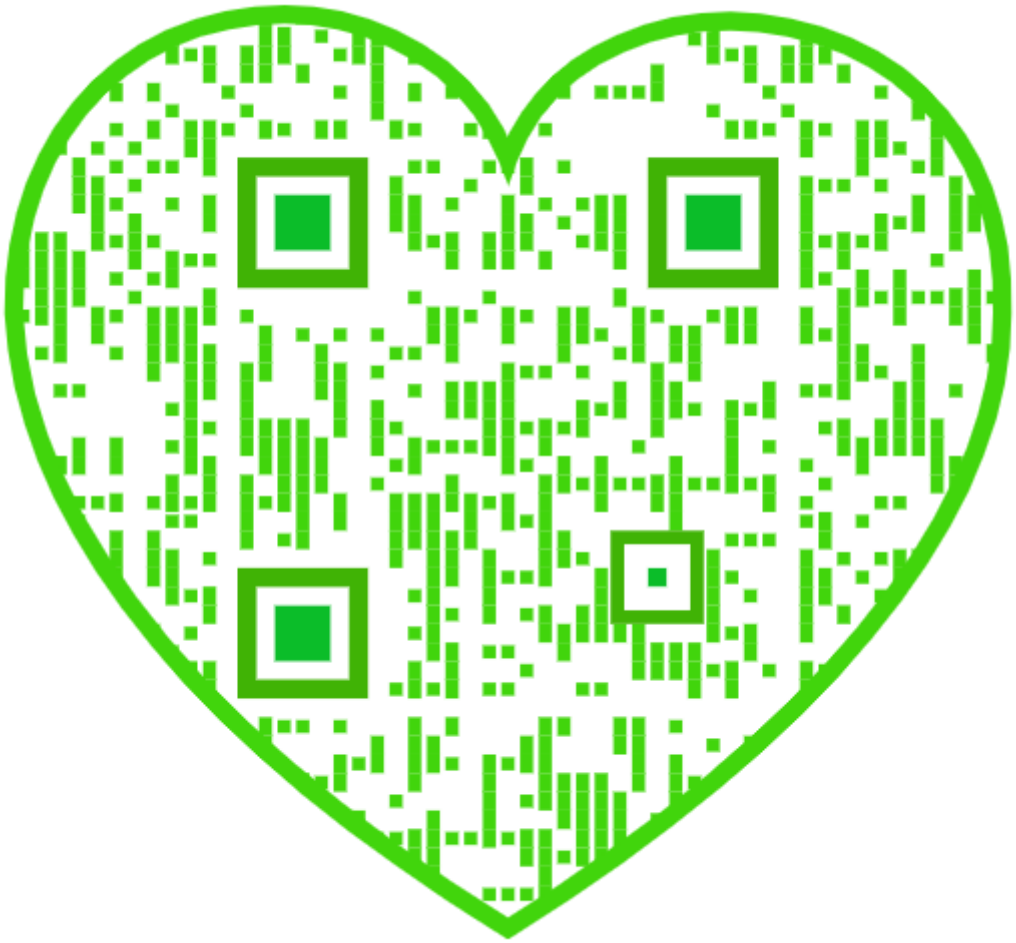

J. Reynaert

Botsaerts verbijstering
Over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*

Naar aanleiding van: R. van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent (Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), 1994.

De plaatsnamen in de *Reynaert* hebben al heel vroeg een bijzondere aandacht genoten. Dat komt voor een deel doordat de toponiemen in dit dierenepos niet alleen een fictionele betekenis hebben, maar ook buiten het verhaal, in de geografische realiteit van de middeleeuwse Nederlanden, naar echt bestaande dorpen, kloosters, bossen e.d. blijken te verwijzen. Zo vormen deze topografische elementen tevens aanwijzingen over de te vermoeden plaats van ontstaan van de tekst: de auteur heeft, mag men aannemen, gebruik gemaakt van plaatsnamen die voor zijn publiek herkenbaar waren. Zo wees J.F. Willems in 1833 reeds op de naam *Hyfte* 'un hameau dépendant de la commune de Desteldonk, près de Loochristi', als bewijs voor een Vlaamse, meer bepaald Gentse oorsprong van het verhaal: 'Un Gantois, un Flamand seul a pu parler d'un si petit endroit'.

Met deze voor de hand liggende benadering van de vraag naar de localisatie van de *Reynaert* zijn bij nader toezien nog heel wat problemen gemoeid. Veel plaatsnamen zijn in de overlevering zelf immers al onzeker; het ene handschrift heeft bijvoorbeeld *Besele* (eventueel te begrijpen als Bazel bij Rupelmonde), het andere op dezelfde tekstplaats *Belsele* (mogelijk het huidige Belsele bij Sint-Niklaas). Maar ook waar de handschriften eensluidend zijn, blijft vaak twijfel mogelijk, in de eerste plaats al doordat sommige toponiemen een zeer ruime geografische verspreiding hebben gehad en zowat overal in de middeleeuwse Lage Langen worden teruggevonden: dezelfde landschappelijke elementen gaven immers vaak tot gelijke benoeming aanleiding. Zelfs waar op het eerste gezicht geen twijfel mogelijk lijkt, kan een plaatsnaam soms nog heel verrassend uit de hoek komen. Als Bruun na Reynaerts listige toespeling op een plek met veel honing hyperbolisch-gulzig meedeelt dat hij wel al de honing aankan *Tusschen hier ende Portegale*, ligt een verwijzing naar het verre Portugal, zou je denken, voor de hand. Volgens J.W. Muller, die enkele Portegales in Zuid-Holland had aangetroffen, zou hier integendeel een Nederlandse (meer bepaald dus Noordnederlandse) locatie in het geding zijn. En volgens de 'theorie' van M. Nonneman (die er op neerkomt dat zowat de hele Reynaert zich rond de abdij van Boudelo afspeelt) betekent ditzelfde *Portegale* niet meer dan 'het uitzicht uit de poort, zoals "achtergaale" het achterzicht is'. Hier is, zoveel is duidelijk, ruimte voor interpretatie, voor fantasie en voor regionalistische bevlogenheid. De rake typering die R. van Daele in zijn verhandeling

van de laatstvermelde onderzoeker geeft is, met enige veralgemening, op heel velen onder de 'vossejagers' (zoals ze zichzelf graag noemen) van toepassing: 'Typisch voor Nonnemans these is de kleinschaligheid van het Reynaertland. Zijn eigen geboortedorp Stekene is er de kern van' (p. 130).

Het is dan ook goed dat af en toe eens orde op zaken wordt gesteld. Een eerste keer gebeurde dit al in 1910-1912, wanneer I. Teirlinck met *De toponymie van den Reinaert* een wetenschappelijke status quaestionis opmaakte. Inmiddels zijn echter weer heel wat vossejagers op pad geweest. In het eerste deel (p. 1-216) van zijn omvangrijke studie van de ruimtelijke aspecten in *Van den vos Reynaerde* geeft R. van Daele dan ook een volledig overzicht van het onderzoeksveld. Hij doet dit per auteur, in benaderend chronologische volgorde. Dat is een beetje omslachtig.[1] Het heeft anderzijds het voordeel dat het - zoals Van Daele het bewust heeft nagestreefd (p. XVII) - de 'identificatie-strategieën' laat zien, die bij de diverse auteurs in hun speurtochten naar de vos aan het werk waren.

Gebruik makend van de verworvenheden van het voorafgaand onderzoek en meer bepaald in het verlengde van G.-H. Arendts baanbrekende *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'* (1965) voert Van Daele in het tweede deel van zijn studie een grondige analyse van de ruimte in *Van den vos Reynaerde* uit (p. 217-542). Hij besteedt daarbij in de eerste plaats aandacht aan de basisoppositie hof-hol. Zoals in de hoofse roman, zo constateert Van Daele, heeft de ruimtelijke tweedeling meer dan alleen een topografische functie. Ze vormt een afspiegeling van de ideologie: hoofsheid tegenover onhoofsheid, goed tegenover kwaad, orde tegenover woestenij en wildernis. Dorp en klooster, waar Reynaert zijn valstrikken voor de hofdieren legt, vormen een 'tussenruimte' die zich weliswaar aan de *periferie* van Reynaerts wereld bevindt, maar daar verder een fundamenteel onhoofs karakter mee gemeen heeft. Ook de dorperlijk-kloosterlijke ruimte is een negatieve ruimte.

Bij de analyse van de dynamische aspecten van het verhaal maakt Van Daele gebruik van de narratieve theorie van Greimas en zijn school. Zo kan het hele Reynaert-verhaal in een aantal opeenvolgende 'narratieve programma's' worden ontleed. De eerste twee bodetochten vormen bijvoorbeeld elk zo'n 'avontuur' (ook hier ziet Van Daele overeenkomst met de hoofse roman): de bode krijgt van de koning zijn opdracht, begeeft zich op weg, probeert Reynaert naar het hof te praten zodat hij er gevonnist kan worden, wordt door de vos gestrikt en faalt. Zoals in de hoofse roman draait alles ook hier rond het (proberen) opheffen van een 'manque' (gemis) door middel van een handeling die, met de opdracht van de koning, in het hoofse *hier* begint, in het onhoofse radicale *elders* haar eigenlijk uitvoering krijgt en, als alles naar wens zou verlopen, na de opheffing van het 'storend' element, weer aan het *hof* haar ultieme positieve sanctionering moet krijgen: het handelend subject legt de terugweg af, wordt door zijn gemeenschap dankbaar weer opgeno-

1 Een behandeling per item (per plaatsnaam) was wellicht efficiënter geweest: ten slotte is de modale belangstellende vooral in die plaatsnamen geïnteresseerd. Zoals het nu is, moet de informatie over elke naam via het register uit een (meestal vrij groot) aantal plaatsen in het boek bijeen worden gesprokkeld.

men en als ‘held’ erkend. In de *Reynaert* loopt het vanaf de fase van de uitvoering (performantie) bij herhaling mis: het hofdier wordt door de vos bedrogen en zal in plaats van hoofse erkenning slechts smaad en schande oogsten. Het gemis wordt niet opgeheven, het storende onhoofse wordt niet geëlimineerd, maar weet integendeel zelf het hof te penetreren en met zijn slechtheid te bederven. Volgens deze lectuur vormt *Van den vos Reynaerde* een welbewuste omkering van de hoofse roman: ‘In de ridderroman trekt de mobiele held op pad om in de “Andere Wereld” de bestaande normen te wijzigen en de eigen hoofse orde op te leggen. Hierdoor wordt de onhoofse wereld deel van de hoofse wereld. In VdvR grijpt de tegenovergestelde beweging plaats. Reynaert zal erin slagen om de hoofse wereld, meer bepaald de exemplarische vertegenwoordiger bij uitstek ervan: de koning, te laten “ontweghen”’ (p. 534).

Afgezien van het feit dat Van Daeles structurele analyse en de daarmee samenhangende interpretatie op zich al belangwekkend genoeg zijn, schuilt veel van de waarde en de verdiensten van deze studie in de details. De hele *Reynaert*-tekst wordt met een bijzondere opmerkzaamheid voor naamgeving en toponymie heel aandachtig gelezen, met mogelijke Franse voorbeelden en andere parallelle teksten vergeleken en op zijn betekenis (vaak op zijn mogelijke betekenissen) doorvorst. R. van Daele heeft grondig, consciëntieus, interessant werk geleverd. Ik zou hier dan ook niets op af willen dingen.

Toch heeft de lectuur van zijn studie bij mij ook heel wat vragen opgeroepen. Ze hebben te maken met de kern zelf van Van Daeles betoog: met de hoofsheid, meer bepaald de hoofse roman, als geprivilegeerde achtergrond voor de duiding van het *Reynaert*-verhaal en met het ‘negatieve vossebeeld’ dat in de interpretatie van meet af aan vooropstaat. Het betreft hier overigens twee aspecten waarover de huidige *Reynaert*-specialisten het in hoge mate eens zijn. Zoals Van Daele bij herhaling aangeeft, neemt hij hierin de op dit moment algemeen geaccepteerde opvattingen van erkende *Reynaert*-specialisten over. Het lijkt me dan ook juister dat ik mijn opmerkingen daarover niet als kritiek op Van Daeles werk, maar veeleer als bedenkingen bij het huidige *Reynaert*-onderzoek in het algemeen formuleer, in de hoop dat ze tot een wat genuanceerder beeld van het dierenepos en zijn held kunnen bijdragen.

Voor ik op het ‘onhoofse’ en het ‘kwade’ als sleutels tot de *Reynaert*-interpretatie inga, moet ik eerst even stilstaan bij een vraag die aan het literair interpreteren eigenlijk voorafgaat, waar men in het doorsneegeval meestal stilzwijgend aan voorbij kan gaan, maar die me in in dit geval onontkoombaar lijkt: in hoever ‘vraagt’ een tekst als de *Reynaert* om een interpretatie, in hoever is hier interpretatie noodzakelijk?

Interpreteren?

Wanneer op het einde van het verhaal Reynaert, in ruil voor de (gelogen) schat van Ermenric, van koning Nobel gratie heeft gekregen en zich opmaakt om op bedevaart te gaan, begeeft hij zich, samen met Belijn en Cuwaert, eerst nog even naar

Malpertuis. Cuwaert waagt zich mee in het hol en wordt door het vossengezin prompt opgepeuzeld. Belijn de ram heeft, voorzichtiger, buiten staan wachten. De hofkapelaan met schrijversambities wordt nu door Reynaert met een aantal 'brieven' naar het hof teruggestuurd. Ze worden hem meegegeven in Reynaerts eigen pelgrimstas. Op Reynaerts influisteren wil de kapelaan aan het hof zichzelf als 'schrijver' van de brieven voordoen (*Men saels mi spreken groeten lof / Alsmen weet dat ic can dichten / Met sconen woerden ende met lichten*). In werkelijkheid bevat de pelgrimstas niets anders dan Cuwaerts afgebeten kop. Groot is dan ook de verbijstering van Botsaert, de hofklerk, wanneer hij Reynaerts laatste boodschap aan de hofwereld te lezen krijgt (*Helpe, wat lettren zijn dit! / Heere coninc, bi miere wit / Dit es dat hoeft van Cuaerde!*). Reynaert heeft aan alles wat in het verhaal vooraf is gegaan niets toe te voegen - althans geen brief, geen verklaring, geen commentaar. Alleen nog een ultieme gruwelijke grap: Cuwaerts zwijgende kop als finale afrekening met de wereld van het hof.

Deze laatste 'boodschap' van Reynaert vormt - of Willem het nu zo bedoeld heeft of niet - in de grond een walgelijk vermakelijke metafoor voor wat de auteur met zijn tekst aan het publiek overhandigt: een brief in een zak, bij nader toezien echter geen duidelijke boodschap, geen zingeving, alleen een brokje intrigerende gruwel. Wat zich als een tekst voordoet, als een literaire tekst dan nog wel en dús als een belofte van *zin*, als een uitzicht op *betekenis*, laat zijn toehoorder bij de finale afrekening verbijsterd en in onbehagen achter.

Een klare, manifeste 'betekenis' heeft het dierenepos *Van den vos Reynaerde* van zijn schepper inderdaad niet meegekregen. Meer dan honderdvijftig jaar van scherpzinnig filologisch onderzoek en van literairkritische discussie hebben geen enkele zonder meer acceptabele duiding opgeleverd. Want ook de huidige consensus rond de boosheid van de vos als sleutel tot de interpretatie is slechts een relatieve verworvenheid te noemen. Ook deze visie brengt immers geen definitieve *globale* verklaring. Een negatieve Reynaert maakt, zoals F. van Oostrom[2] pertinent heeft opgemerkt, diens tegenstanders nog niet positief. Wil men de tekst in zijn waarde laten, dan komt men op dit spoor niet verder dan een duiding van het negatieve in het verhaal en zijn personages als een vrij *algemene* thematisering van 'interne onlustgevoelens binnen de middeleeuwse hofgemeenschap'. Om van de *Reynaert* een sluitend moraliserend betoog te maken, is ook met deze sleutel nog heel wat eigen inbreng van de interpretant vereist. Wanneer bijvoorbeeld P. Wackers, zijn bevindingen omtrent *Reynaerts historie* veralgemenend, stelt dat ook de dertiende-eeuwse *Reynaert* primair als bedoeling had te laten zien 'how society breaks down through the purposeful misuse of words for perfidious ends', meer bepaald om het publiek tégen dit kwaad positie te doen innemen en naar een betere wereld te doen streven[3], dan ontstaat bij mij alvast de indruk dat de tekst hier-

2 F. van Oostrom, *Reinaert primair*. Over het geïntendeerd publiek en de oorspronkelijke functie van *Van den vos Reynaerde*, Utrecht, 1983, p. 22.

3 P. Wackers, 'Al ist som boert... Methodological reflections on the study of comedy in animal stories', in: *Reinardus. Yaerbook of the International Reynard Society* 3 (1990), p. 199-212 (p. 201-202). Er is in Wackers' presentatie van de verhouding tussen komiek en interpretatie hoe dan ook iets paradoxaals. Indien, zoals Wackers suggereert, de functie van het komische hier in de eerste plaats 'didactisch-ridiculiserend' zou zijn en de zin van de tekst erin zou bestaan 'the purposeful misuse of words for perfidious ends' aan te klagen, waarom wordt

mee wordt ‘overspeeld’: op zijn minst moet worden geconstateerd dat de auteur die ‘bedoeling’ dan wel héél diep in het verhaal heeft verborgen. Speelt hier niet veeleer het mechanisme dat wij, modernen - of moet ik zeggen wij, filologen? - bewogen worden door een onbedwingbare afkeer van betekenisleegte, een soort *horror vacui* van de ‘zingeving’ en nu eenmaal *à tout prix* een interpretatie *willen*? Veel moderne lezers hebben het verhaal alvast niet in de door Wackers aangegeven moralistische zin begrepen. En ook voor het vroegste publiek lijkt het me zeer twijfelachtig of precies déze boodschap met voldoende duidelijkheid werd aangereikt.

Vanzelfsprekend kan, mag (en *moet* wellicht) de vraag naar de zin van een tekst altijd gesteld worden. Waar het mij hier om te doen is, is dat die vraag zich in een dierenverhaal als de *Reynaert* niet op dezelfde wijze voordoet, wellicht niet dezelfde prioriteit heeft als in andere teksten. De allereerste vraag die het bestaan van een tekst oproept, is niet zozeer wat de diepere betekenis ervan is, als wel: wat mensen ertoe heeft aangezet ernaar te luisteren, welk plezier, welke genoegdoening ze daaraan hebben beleefd. Het ontdekken en het assimileren van ‘zin’ vormt hiervan meestal, in de hoofse roman bijvoorbeeld, een essentieel onderdeel. Maar daar is zo'n tekst dan ook nadrukkelijk op ingericht: een wereld van hoofse locaties, figuren en waarden, waar de toehoorder gemakkelijk zichzelf, of dan toch zijn eigen idealen en verzuchtingen, in herkent; een intrigerend ‘vreemd element’ als uitnodiging tot avontuur; een prestigieuze held met wie men zich maar al te graag identificeert; een queeste die haar geheimen op spannende wijze geleidelijk aan prijsgeeft; de zekerheid dat aan het einde de eigen wereld, de eigen waarden triomferen, dat met andere woorden de ‘betekenis’ tot voldoening zal worden ingevuld.

Het plezier van de tekst functioneert in een dierenverhaal uiteraard anders: daarom alleen al lijkt het me geen gelukkige optie om (zoals Van Daele doet) de *Reynaert* te lezen alsof het een hoofse roman was. Hier zijn heel andere, eigen mechanismen van psychologische genoegdoening aan het werk. Het lijkt me niet nutteloos om daar even bij stil te staan: die eigen receptie-psychologie van het dierenverhaal brengt immers ook een eigen retoriek met zich mee.

Wat is het dan wat het dierenverhaal voor de toehoorder of lezer aantrekkelijk maakt, wat hem motiveert om de oren te spitsen en verder te luisteren, om verder te lezen? In de eerste plaats natuurlijk de typische charme van het ‘vermenselijkte’ dier. Er gaat, ook in de werkelijkheid, iets onweerstaanbaar aandoenlijks én tegelijk komisch uit van het antropomorfe dat sommige dieren in hun gedrag en uiterlijk vertonen. Het dierenverhaal buit dit natuurlijk antropomorfe uit in een fascinerend spel van voortdurende ambiguïteit, waarbij het geloofwaardige tegelijk evident fictief is. De mild hilarische stemming die deze constante dubbelzinnig-

dan niet Reynaert, de kampioen bij uitstek van het perfide woord, belachelijk gemaakt, maar wel zijn inzake perfidie al bij al vrij onnozele opponenten?

heid met zich meebrengt, lijkt me voor de typische receptiewijze van het dierenverhaal essentieel. De protagonisten praten en handelen als mensen, maar *blijven*, als het goed is, ook als dieren herkenbaar.[4] De *Reynaert*-dichter heeft dit zo te zien goed begrepen: bij herhaling constateert Van Daele dat de Middelnederlandse vertaler, in vergelijking met zijn Franse voorbeeld(en), het antropomorfe doorbreekt en momenten van zoölogische herkenbaarheid invoegt.

Die blijvende herkenbaarheid als dier is, afgezien van de voor de verbeelding prettig stimulerende ambiguïteit die aan het genre essentieel eigen is, ook voor de verdere werking van het dierenverhaal van wezenlijk belang. De opgevoerde dieren blijven, ook al laat men ze sprekend met elkaar omgaan, in hun gedrag *voorspelbaar*, aan de mens inferieur en komisch. Waar de narratieve spanning van de ridderroman in hoofdzaak gebaseerd is op de informatie-*achterstand* van het publiek, dat nl. samen met de held het zich ontvouwende avontuur 'ontdekt', heeft veel van het plezier dat men aan het dierenverhaal beleeft te maken met informatie-*voorsprong*: met het weten dat men heeft omtrent de geaardheid en het 'zwak' van een bepaald dier, dat ook het weten van Reynaert is. Reynaert, wiens 'slechtheid' dan weer evenzeer voorspelbaar is, zodat de verhaalepisodes vanaf een bepaald kritisch punt onafwendbaar op het strikken van de zwakke door de sluwe afstevenen. Het fatalisme dat het zwakkere dier in zijn gedetermineerd zijn met zich meevoert, weet met name de *Reynaert*-dichter door retarderende momenten vaak meesterlijk in de verf te zetten. Bij de daging door Tibeert bijvoorbeeld is het niet Reynaert die het eerst over muizen begint. Heel gastvrij zet hij zijn bezoeker honing voor en verneemt kwansuis tot zijn verbazing dat de kater veeleer muizen lust. Daar doet Tibeert zo lyrisch over (*Weetti niet dat muse smaken / Bet dan eenich venisoen*?) dat (toppunt van ironie) de vos zich even kan voordoen als degene die hier mogelijk gedupeerd wordt (*Neve, houddi u spot*?). Tibeert haalt *zichzelf* onafwendbaar de strik over de kop, hij is er als het ware toe voorgeprogrammeerd. De toehoorder beleeft dergelijke scènes en de afloop van al Reynaerts listen met de informatievoorsprong van de vos mee, en kan zich veilig in zijn (eigen) superioriteit verkneukelen. Het publiek van de ridderroman kijkt naar zijn helden *op*; de 'helden' van het dierenverhaal zijn voorspelbaar tot tragikomiek gedoemd.

Humor heeft niet zelden met dit soort superioriteitsgevoel en met leedvermaak te maken. Ook wat dit laatste betreft, wordt men in de *Reynaert* ruim bediend. De aframmelingen en de verminkingen van Bruun, Tibeert, Isengrijn en Hersint worden uitvoerig en met smaak beschreven. En ook hier 'kijkt' de auteur telkens van buitenuit, meestal met Reynaert mee: geen zweem van medeleven met de slachtoffers, die integendeel nog eens extra met sarcastische opmerkingen over hun verwondingen worden vernederd. Zou dit voor de middeleeuwse luisteraar alleen maar het zoveelste bewijs van Reynaerts slechtheid zijn geweest? Zou hij daar zelf geen enkel plezier aan hebben beleefd, zich daar alleen maar met afschuw van hebben gedistantieerd? Ik zou het hem toewensen, maar het wordt allemaal met zo-

4 Uitspraken als 'Dierenverhalen gaan over mensen, menselijke gebreken en begeerten' (Van Daele, p. 183, de context betreft weliswaar iets heel anders dan wat hier aan de orde is) hypothekeren de lectuur van het genre al te vaak met een verschralend apriori.

veel plezier voorgeschoteld, dat ik moeite heb om het te geloven.

We weten over het middeleeuwse gevoel voor humor al bij al heel weinig.[5] Ook de *Reynaert* leert ons daarover nauwelijks iets expliciets: waar iemand lacht, is het meestal de vos en waar *die* zoal zijn plezier aan beleeft is genoegzaam bekend. Maar op één plaats in de tekst laat Willem, althans in gedachten, ook anderen meelachen. De passage lijkt me dan ook voor de beoogde receptie van het verhaal van een zeker belang. Reynaert heeft door leugen en list van de koning gratie weten te bekomen en vertrekt op bedevaar: 'Mi dinct ende ic wane des [de verteller is aan het woord] / Dat niement so onspellic [ernstig] es / Tusschen Pollanen ende Scouden / *Die hem van lachene hadden onthouden* / Dor rauwe die hem mochte ghescien / Hadde hi Reynaerde doe ghesien: / Hoe wonderlic hi henen ghinc / Ende hoe ghemackelic dat hem hinc / Scaerpe ende palster omme den hals / Ende die scoen, als ende als / Die hi drouch an zine been / Ghebonden, so dat hi sceen / Een peelgrijn licht ghenouch' (v. 3019 e.v.). De *scaerpe* (pelgrimstas) en de schoenen waarmee Reynaert op stap gaat, zijn op zijn verzoek uit de rugpels van Bruun en uit de poten van Isengrijn en zijn vrouw Hersint gekerfd: lachen geblazen.

Hoewel dergelijke momenten van *Schadenfreude* en van verbale uitbuiting van fysieke overmacht ook in de ridderroman wel te vinden zijn[6], zullen ze daar nooit zo voor de retoriek en voor de ontwikkeling zelf van het verhaal bepalend zijn als hier het geval is. In het dierenverhaal gaat blijkbaar een ruimte open waarin, precies doordat er voldoende afstand is, doordat het 'slechts' over dieren gaat, allerlei teruggedrongen driften bevrijdend tot ontplooiing kunnen komen. Dit geldt, afgezien van wat hierboven onder de categorie 'leedvermaak' werd vermeld, voor nog een aantal andere door ethiek en conventie gecensureerde items zoals erotiek en kritiek op of bespotting van kerkelijk personeel. Erotische spanning doorzindert de hele tekst (vaak op dubbelzinnige wijze, maar daardoor des te suggestiever) vanaf de openingsscène aan het hof: de eerste spreker, Isengrijn, komt erover klagen dat Reynaert zijn vrouw heeft *verhoert*, waarbij hij in het voorbijgaan ook nog even zijn kinderen *beseekede*, Cortoys en Tibeert kibbelen over een worst die van een slapende molenaar werd ontvreemd, Pancer de bever rapporteert hoe de vos Cuwaert 'zijn credo leerde zingen' nadat hij hem had laten plaatsnemen *Vaste*

5 Die humor hoeft in praxis niet noodzakelijk met middeleeuwse *theorieën* over het lachen samen te vallen of zelfs maar congruent te zijn. P. Wackers lijkt me in zijn methodologische reflecties over het komische (vgl. noot 3 hierboven) wat te eenzijdig van de overtuiging uit te gaan dat dit het geval moet zijn. Met name bij het in middeleeuws perspectief noodzakelijk *didactische* van het ridiculiseren ('In the Middle Ages it was the didactic goal that made the ridiculing acceptable') durf ik een vraagteken te plaatsen. Zo'n theoretische benadering laat eigenlijk alleen nog een lezing van middeleeuwse literatuur door de ogen van de toenmalige theoloog of moralist toe. Overigens staat in Wackers' bijdrage heel wat behartigenswaardigs over het onderwerp bij elkaar, dat ik als basis voor verdere discussie graag aanbeveel. Zie nu ook: D. Boutet, 'Renart, le plaisir, le rire et le mal. Réflexions autour de deux branches du *Roman de Renart*', in: J.-C. Aubailly e.a. (ed.), *Et c'est la fin pour quoy sommes ensemble. Hommage à Jean Dufournet*, dl. 1, Paris (1993), p. 257-268). In verband met komische werking in het algemeen lijkt me H. van den Bergs *Konstanten in de komedie* (Amsterdam, 1972) nog steeds heel bruikbaar.

6 Zo distinctief tegenover het hoofse als Van Daele het doet voorkomen (p. 371), zijn Reynaerts sadisme en zijn 'rire méchant' wellicht niet. Het verdient onderzoek.

tusschen sine beene.[7] Het zijn weliswaar vooral *Reynaert* seksuele uitspattingen die hier aan de orde zijn, maar dit is een al te gemakkelijk, al te doorzichtig excuus: verteller en publiek gaan vanzelfsprekend niet vrijuit. Volgens Van Daele hebben deze seksuele toespelingen als functie 'de hofwereld bijna onmiddellijk vanaf het begin negatief' te typeren (p. 384). Ik heb het moeilijk met die van meet af aan moralistische benadering. Is hier, om het nu eens scherp te stellen, een moraalridder op het gebied van de seksualiteit aan het woord? Of een handig verteller, die de knepen van de op taboedoorbreking en ambiguïteit drijvende retoriek van het genre kent en toepast?

Het hoofse

Het is met het oog op de interpretatie van een verhaal als de *Reynaert* een absolute noodzaak dat men rekening houdt met de aan het genre van het dierenverhaal eigen retoriek en receptiementaliteit. Ik heb hierboven geprobeerd in enkele trekken aan te geven wat mij daarbij voor de geest staat. Het hele verhaal lezen als een soort variant, zij het een 'omkering', van de hoofse roman lijkt me met dit voor ogen dan ook een ongelukkige optie. En die optie staat bij Van Daele nu juist prominent vooraan. Hij noemt het zelf een 'premisse' (p. 276): 'We vertrekken van de premisse dat het Reynaert-verhaal een zinvolle lectuur oplevert wanneer we het projecteren tegen de achtergrond van de middeleeuwse ridderverhalen, en meer in het bijzonder tegen de achtergrond van de niet-historische Arturverhalen'. Het woord 'premisse' lijkt me hier heel juist gekozen, maar het hypothekeert dan ook met zijn volle gewicht de analyse die daarop volgt. Hof en hol worden door Van Daele als hoofsheid (ordinatio) en onhoofsheid (inordinatio) tegenover elkaar gepolariseerd (p. 284 e.v.). 'De scheiding is duidelijk: de homogene collectiviteit staat tegenover het onhoofse individu' (p. 334). 'De hovelingen hebben de opdracht om de verstoorde hoofse norm in het eigen midden te herstellen en uit te dragen' (p. 381). Reynaert wordt in de tekst vanaf het begin gekarakteriseerd als de 'onhoofse' (p. 290), hij ondermijnt de hoofse orde (p. 311). Daardoor kan het hele verhaal als het ware 'langs' de structuur van de hoofse roman (meer bepaald de Arturroman) worden gelegd: elk van de sub-plots (de dagingen door Bruun, Tibeert, enz.) vormen evenveel queestes, waarbij een ridderlijk *Subject* (in de terminologie van Greimas) een *Object* (Reynaert) probeert te bemachtigen, zodat het onhoofse zal worden geëlimineerd.

Verre van mij te willen beweren dat er in de *Reynaert* geen verwijzingen naar de ridderroman aanwezig zouden zijn. Het genre wórdt, lijkt me, misschien niet als dusdanig, maar voor het overige toch wel dégelijk, geparodieerd (wat volgens Van Daele dan weer net niet het geval is: p. 363).[8] De vraag is echter of hier zo nodig

7 Dit laatste, zoals Van Daele zelf aannemelijk heeft gemaakt, mogelijk een toespeling op sodomie: Van Daele, p. 384 en daar noot 560.

8 Ook J. Janssens spreekt, ondanks alle elementen die hij daar zelf ter plekke voor aandraagt, niet van een parodiëring van de hoofse roman. De verwijzingen naar het hoofse worden veeleer gebruikt als onderbouw voor een ernstig moraliserende interpretatie. ('Een vos op perkament', in: [J. Janssens e.a.] *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, Leuven (1991), p. 155-171 (p. 170). De humoristische opzet van het genre lijkt me hierbij toch weer te zeer op de achtergrond gedrongen. Veel van wat wij als satire hebben begrepen, is wellicht

van een één op één relatie sprake moet zijn. Het dierenverhaal heeft, zoals ik hierboven geprobeerd heb aan te geven, zijn eigen wetten, zijn eigen conventies, zijn eigen retoriek. Zijn eigen traditie ook trouwens: een traditie die heel wat verder in de tijd terugreikt dan de allervroegste hoofse roman. Hier van meet af aan de hoofse literaire norm als premisse aanleggen, werkt voor de lectuur onherstelbaar verarmend.

Maar ook afgezien daarvan: in hoever is hier eigenlijk aanleiding tot een interpretatie langs een hoofse isotopie? Er is een hof, jawel, maar dan wel een hof van (intertextueel) notoir als *losers* bekend staande dieren, waar van meet af aan kwaadsprekerij, gekibbel over worsten en onderdrukte seksuele lusten aan de orde van de dag zijn. Een ideaal van hoofsheid wordt hier niet voorgespiegeld.[9]

Volgens Van Daele zinspeelt de scène waar Bruun, op aangeven van Reynaert, het spreekwoord '*Mate es tallen spele goet* in de mond neemt, op de hoofse eis van *mate*, 'de kern van de hoofse levenswijze' (p. 411-412 en p. 291). Dit lijkt me noch door de tekstuele omgeving, noch intertextueel te staven. Bruuns tekst impliceert voor het begrip *mate* veeleer *wijsheid* als achterliggende norm (het rijmende vers luid: *Waendi dat ic bem onvroet*?) en dat is ook de achtergrond die *mate* in de middeleeuwse cultuur *doorgaans* heeft. Reeds de *Disticha Catonis* (een toch wel zeer basaal schoolboekje) legt dit verband; in de Middelnederlandse vertaling: *Sone, du souts ommate vlien / Men seit dats die vroede plien* (IV 10). In het *Boec van seden* (waar de *Reynaert* zijn formulering vandaan heeft, waar hij misschien ook op zinspeelt): *Ghemate es tallen spele goet. / Die ghemate es, hi ghevroet* (v. 1007-1008).[10] Bruun met dit welhaast populaire gezegde tot spreekbuis maken van de hoofse ideologie is op zijn minst wat gratuit. De uiterst precaire onderbouwing van het argument lijkt me, daar de tekst nauwelijks wat overtuigenders te bieden heeft, typerend voor de zwakte van de interpretatie die uitgaat van Nobels hof als een in het verhaal contrastief werkende belichaming van hoofsheid bij uitstek.

Worden de zogenaamde hofdieren in de *Reynaert* al niet door hun gedrag als hoofs gekarakteriseerd, opvallend is dat ze zich ook verbaal nauwelijks op het thema 'hoofsheid' beroepen. Reynaert is, paradoxaal genoeg, ongeveer de enige die woorden als *hovesch* en *hoofschede* gaarne in de mond neemt. Doorgaans valt daar, waar *hovesch* niet noodzakelijk veel meer betekent dat 'lief, vriendelijk' of iets dergelijks, weinig consequentie aan te verbinden (v. 1217 en 2074). Ook waar

slechts parodie. Vgl. hieromtrent: 'K. Gravdahl, 'Fables and Parodies', in: D. Hollier (ed.), *A New History of French Literature*, Cambridge (Massachusetts) - London, 1989, p. 46-50.

9 'Er is', zo constateert Van Daele zelf nadat hij het hof tot exemplaar van het hoofse heeft geproclameerd, 'aan Nobels hof geen harmonieus samenlevingsmodel' (p. 383). De paradox wordt, voorzover ik zie, nergens opgelost of zelfs maar verklaard.

10 Voor edities, tekstgeschiedenis, functie en publiek van de Middelnederlandse vertaling van de *Disticha Catonis* en van het *Boec van seden*, zie A.M.J. van Buuren, 'Der clerken boec moeten si lesen.' De "Disticha Catonis" en het "Boec van Catone"' en T. Meder, 'Gepast gedrag. Ethiek en ethische motivaties in de "Boeken van Zeden"', beide in J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam, 1994, resp. p. 70-85, 373-380 en 86-100, 380-384.

Reynaert door de verteller als *hovesch* wordt getypeerd, bevinden we ons wellicht nog in deze vrij neutrale betekenissfeer. Zo bijvoorbeeld wanneer de vos afscheid neemt van de zijnen om met Grimbeert naar het hof te gaan (v. 1422-24: *Met hoofschen woorden ende met sconen / Nam Reynaert an de sine orlof / Ende ruumde sijns selves hof*). Toch zou hier ook al kunnen doorschemeren dat het gebruik van schone 'hoofse woorden' een aspect is van Reynaerts zo te duchten taalvaardigheid en sluwheid en dus, in een consequent moralistische interpretatie, niet positief, maar integendeel negatief is te connoteren.

Duidelijk is in dit opzicht de plaats in Reynaerts 'biecht', waar hij zich heel malicieus op de hoofsheid beroept om achteraf een grove, van weinig berouw blijk gevende dubbelzinnigheid in zijn belijdenis goed te praten. Wat hij met Hersint had uitgericht, had de vos aanvankelijk niet alleen verhullend, maar inwendig nog nagenietend opgebiecht: *Haer dedic dat mi liever ware bleven / Te doen dant es ghedaen*. Wanneer Grimbeert hem tot klare taal aanmaant, gebruikt Reynaert hoofsheid als alibi: *Neve Grimbeert, / Ware dat hoofschede groot / Of ic hadde gheseit al bloot / 'Ic hebbe gheslapen bi miere moyen'*? (v. 1665-67).

Grimbeert zelf had overigens aan het hof al een gelijkaardig misbruik van het begrip 'hoofsheid' gemaakt om Isengrijns aanklacht omtrent Reynaert en Hersint goed te praten (v. 243). Dat Hersint 'Dor minne ende *dor hoveschede* / Reynaert sinen wille dede' hebben weliswaar niet alle handschriften (Comburg: *dor quade zede*). Maar hier wordt door de ruimere context ontegensprekelijk aan de hoofsheid als waardensysteem gerefereerd: Reynaert en Hersint *die scone vrauwe* hebben elkaar al heel hun leven in het geheim bemind (*Al ne makedent zijt niet mare*); Reynaert heeft al zeven jaar haar *minne* en haar *trauwe*.

Men kan dit alles natuurlijk ook weer als ironie en als 'omkering' duiden: Reynaert is niet hoofs, hij maakt alleen misbruik van het begrip hoofsheid, *juist omdat* hij de bij uitstek verdorvene moet voorstellen. Maar men kan het ook zo bekijken, dat niet zozeer Reynaert, als wel de tekst als geheel, met andere woorden de geïmpliceerde auteur de hoofsheid ridiculiseert als een leeg begrip en een gemakkelijk excuus voor frivool of hypocriet gedrag. Het laatste lijkt *mij* alvast plausibeler dan het eerste. Wie een *francsoys* keffend hondje *Cortoys* noemt, voert hoofsheid niet noodzakelijk heel hoog in het vaandel.

Hoe men hier ook over denkt, als een verhaal dat op positieve wijze hoofsheid met Reynaerts listen zou contrasteren, kan man *Van den vos Reynaerde* nauwelijks lezen. En indien deze basispolarisatie ontbreekt, dan is een lectuur langs de lijnen van de hoofse roman op zijn minst een zonderlinge omweg, zo niet een dwaalspoor. Ik kom hier later op terug.

Het Kwaad

Tot voor kort - al bij al niet veel meer dan één decennium geleden - was het beeld dat de moderne lezer van de protagonist van *Van den vos Reynaerde* had overwegend, of zelfs eenduidig positief. Voor de negentiende-eeuwse burgerij was Reynaert zowat het prototype van de slimme contestatair van de feodale wereld. In de

woorden van Jonckbloet: ‘den ontluikenden modernen geest, die de macht van het verstand stelt boven de dommekracht, waarin de voortreffelijkheid van de helden der chansons de geste en de ijzeren baronnen der werkelijkheid, tot op dat ogenblik, steeds had bestaan’.[11] Dit sympathieke imago heeft, afgezien van de laatste jaren en met kleine variaties naargelang van tijd en milieu[12], tevens de hele moderne *interpretatie* van de *Reynaert* als tekst bepaald.

Sinds enkel jaren is daar grondige verandering in gekomen. Zowat alle actieve Reynaert-specialisten komen er ons met kracht van argumenten van overtuigen dat Reynaert primair niet zozeer een schelm is, als wel een *schurk*: niet de ondermijner van de feodale macht of de bestrijder van maatschappelijke corruptie die de eerste generaties moderne lezers ervan hebben gemaakt, maar simpelweg de wreedaardige leugenachtige bandiet die hij in het verhaal *is* - ook voor het vroegste publiek ongetwijfeld een toonbeeld van alles wat slecht en afkeurenswaardig was. In het bestrijden van het vroegere sympathieke beeld van de vos gaat J. Janssens misschien het verst: ‘Wanneer we de gevoelens die hij middeleeuwers inspireerde, naar onze moderne tijd trachten te vertalen, moeten we wellicht onze toevlucht nemen tot een angstaanjagend monster als de vampier: een wezen, anders dan de anderen, bloeddorstig en wreed, de incarnatie van het Boze, onverwoestbaar, afstotend en aantrekkelijk tegelijk, zoals het Kwaad in eenzelfde beweging deprimeert én fascineert’.[13] Maar ook F. van Oostrom, P. Wackers, A.Th. Bouwman en nu dus ook R. van Daele hebben in die zin geargumenteerd.[14] Wie zou tegen zoveel geleerde unanimiteit de stem durven verheffen?

Laat ik het voorzichtig zo stellen. Als bestrijding van het naief positieve vossebeeld van voorafgaande generaties is en blijft de recente ‘ontmaskering’ een noodzakelijk correctief, hopelijk ook een definitieve verworvenheid van de historische literatuurkritiek omtrent de *Reynaert*. Maar het lijkt me toch dat die correctie stilaan een eigen momentum is gaan ontwikkelen dat ons in het tegenovergestelde, al evenmin geloofwaardige uiterste dreigt te doen terechtkomen. Enkele opmerkingen dus, ter nuancering van wat mij in de recente vossejacht enigszins excessief lijkt.

‘Veel van de argumenten die men tegen Reynaert aanwendt, zijn van externe, ‘intertekstuele’ aard. Men gaat na wat het beeld was van de vos in de zoölogisch-didactische literatuur, in de moraliserende literatuur, in de bijbel-exegese en zo verder, telt bij elkaar wat dit alles aan negatiefs oplevert en komt tot het besluit dat - zoals Van Daele het in zijn studie samenvat - deze tradities ‘geen mogelijkheid laten tot positieve vosse-interpretaties’ (p. 321).

Zonder ook maar iets van de verdiensten en van het belangwekkende van dit

11 W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, dl. l, herzien door C. Honing, Groningen, 1888 (vierde druk), p. 387.

12 Vgl. F. van Oostrom, ‘Reinaert bij de NSB’, in: *Literatuur* 1 (1985), p. 28-33.

13 J. Janssens, ‘Een vos op perkament’, in: [J. Janssens e.a.] *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, Leuven (1991), p. 155-171 (p. 171).

14 A.Th. Bouwman, *Reinaert en Renart. Het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart*, Amsterdam, 1991, p. 413 e.v.; de overige auteurs zijn met de betreffende publikatie in de voorafgaande noten vermeld.

soort onderzoek af te doen, wil ik er hier toch even aan herinneren dat een beeld of begrip naargelang van cultuursfeer, genre, publiek enz. heel verschillende, soms diametraal tegenover elkaar liggende functies en betekenissen kan hebben. Hier zou ongetwijfeld een heel lang debat over geopend kunnen worden; mij lijkt de zaak zonder meer evident. Wie in onze tijd zijn kind een leeuw als knuffeldier cadeau doet, hoeft daarbij geen moment de bloeddorstige zoölogische realiteit, noch de astrologische betekenis van de leeuw voor de geest te hebben gehad en moet er evenmin van verdacht worden dat hij promotie wil maken voor de 'Vlaamse zaak' of voor een of ander merk van snoepgoed. Symbolen, betekenissen functioneren *binnen* een bepaald systeem. Ik wil hiermee niet uitsluiten dat soms overdracht van elementen kan plaatsvinden, maar aannemen dat dit laatste de normale gang van zaken is, waar men zonder meer van kan uitgaan, lijkt me onjuist.

Tegen de stelling dat er in de middeleeuwse cultuur geen ruimte zou geweest zijn voor positieve interpretaties van de vos zijn er overigens contra-indicaties genoeg, ook in *onze* literatuur. Een van de fabels in de *Esopet*, later tot een uitvoeriger versie bewerkt en in het handschrift-Van Hulthem opgenomen, gebruikt Reynaert nadrukkelijk als voorbeeld van schranderheid en ethisch gezond verstand. Terwijl de andere dieren braafjes onderdanig hun opwachting gaan maken bij de zogenaamd ziek te bed liggende leeuw en daar stante pede door hun vorst worden opgepeuzeld, blijft Reynaert voorzichtig op een afstand: hem is niet ontgaan dat voor het hol van de leeuw heel wat meer voetsporen inwaarts gaan dan er uit blijken te komen. De vos is de enige onder de dieren die in staat blijkt lessen te trekken uit de onfortuinlijke ervaringen van anderen. Moraal: *Die hem verstoede op dese dinc / Ende sinen sin daer an woude keren, / Hi souder exempel goede bi leren. / Die hem castijt, hi es vroet, / Bi saken die een ander doet*.[15] En ook op de naam *Reynaert* zelf hoeft, zoals K. Porteman nog onlangs heeft laten zien, niet noodzakelijk een odium van slechtheid te hebben gekleefd: de naam Reynaert kon bijvoorbeeld 'etymologisch' als 'rein van aard' worden uitgelegd.[16]

Nogmaals, het laatste theoretische woord is hiermee over deze kwestie vanzelfsprekend niet gezegd. Maar het lijkt me toch verweg het zuiverste én het voorzichtigste om de betekenis van een personage in een tekst in de eerste plaats uit tekstinterne gegevens af te leiden.[17] Wat dat betreft, zie ik in de recente aanvallen tegen Reynaert heel weinig wat als een weerlegging zou kunnen gelden voor het

15 G. Claassens e.a., 'Van enen liebaerde ende vanden vos Reinaerde', in H. van Dijk e.a., *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem*, Hilversum 1992, p. 146-152. Zie ook aldaar voor de *Esopet*-fabel. De moraal in de *Esopet*-versie is overigens als parallel met *Van den vos Reynaerde*, meer bepaald als motivatie voor Reynaerts onwil en nukkigheid tegenover de wereld van het hof, interessant: *Hi es vroet die hem selven can / Castien bi .i. anderen man. / Selc gaet te hove wart met eren / Hi moet met scanden weder keren*.

16 K. Porteman, 'Van den hond Reynaerde', in: *Tiecelijn* 7 (1994), p. 52-55.

17 Dit geldt, in weer te relativeren mate, ook ten aanzien van de voorafgaande *Renart*-literatuur. Ook *binnen* het genre worden voortdurend klemtonen verlegd, betekenissen verschoven, bakens verzet en treft men de meest uiteenlopende functies en intenties aan: van politieke sleutelroman, over maatschappelijke satire, parodie, min of meer vrijblijvende komiek, tot loodzware moralisering en zelfs spiritueel allegorisme (zoals bij Odo van Cheriton: J.E. Salisbury, *The beast within. Animals in the Middle Ages*, New York - London, 1994, p. 124 en de verwijzingen aldaar).

genuanceerd positief/negatieve beeld dat Arendt en Lulofs door interpretatie uit de tekst zelf hebben gedestilleerd.[18] Reynaert is geen doetje, dat is zonder meer duidelijk, maar hij is dan ook een *dier*: dat hij wel eens een kippetje lust moet hém a priori niet zwaarder worden aangerekend dan dat Tibeert muizen als voedsel gebruikt. En wat de niet-eetbare collega's betreft: Reynaert behandelt ze niet bepaald zachtzinnig, maar toch ook niet finaal onbarmhartig. Wat hij hen aandoet, is - in contrast met wat hemzelf aan het hof te wachten staat - geen terechtstelling, geen onontkoombaar einde. Er is voor het slachtoffer steeds een uitweg: vooraf, als de opponent zijn verstand zou gebruiken, maar ook, zoals telkens weer blijkt, achteraf. Het ontkomen is vaak nipt, het risico is groot, maar al bij al berekenbaar: Bruun, Isengrijn en de anderen zijn om zo te zeggen intertextueel onsterfelijk - ze zullen hoe dan ook in andere verhalen met frisse moed weer aan de slag gaan. Waar het Reynaert om te doen is, is dan ook niet de finale uitschakeling, de dood of het leed; wel het spel, het bedrog, de list.[19] Zijn opponenten worden uiteindelijk steeds door hun *eigen* tekortkomingen, door hun gebrek aan doorzicht en zelfbeheersing bestraft. Reynaerts slimheid is daarbij een catalysator en - bovenal wellicht - een instrument van komiek. Zowat alle middeleeuwse kluchten hebben bedrog als onderliggend stramien: men denke aan onze boerden, sotternieën en verdere komische toneelstukken van de 15de-16de eeuw.[20] Ook hier moet dus met de aan het genre eigen retoriek rekening worden gehouden: Reynaerts niet te miskennen slechtheid is niet alleen zoölogisch verklaarbaar en heel relatief (immers dierlijk én literair-fictief), maar ook als element van voorspelbaarheid voor de gang van het verhaal en voor zijn komische werking noodzakelijk. Vanuit deze optiek moet dan ook het feit dat de vos enkele keren expliciet *fel* of *den fellen* wordt genoemd al meteen contextueel gerelativeerd worden.[21] Het behoort nu eenmaal tot zijn personage, meer: het behoort tot de conventies en tot de narratieve motoriek van het genre dat Reynaert met zijn bekende listigheid de peripetieën in het verhaal zal teweegbrengen waarop het publiek van meet af aan rekent en waarop het zich bijvoorbaat al kan verheugen.

Als correctie op de naief-positieve, sympathieke vossefiguur van de traditionele Reynaert-interpretatie behouden de bewijsplaatsen die F. van Oostrom in ver-

18 G.H. Arendt, *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'*, diss. Keulen, 1965; F. Lulofs (ed.), *Van den vos Reynaerde*, Groningen, (1983), vooral de inleiding p. 37 e.v. en de 'Commentaar' bij Reynaerts schelmenstreken p. 197 e.v. Waar het mij hier om gaat, is dat voor Reynaerts zgn. slechtheid allerlei verklaringen kunnen worden gegeven. Het positieve in Arendts en Lulofs' interpretaties van de Reynaert-figuur wil ik hiermee nog niet onderschrijven.

19 Waarmee ik, men begrijpe me niet verkeerd, helemaal niet wil terugkeren naar het imago van de sympathieke poetsenbakker. Uit Reynaerts woorden na het ontkomen van Bruun lijkt voldoende duidelijk dat de vos er wel degelijk op gerekend en op gehoopt had dat de dorpelingen de beer zouden doden. Wat ik hier wil aangeven is dat niet zozeer dit finaal beoogde resultaat, als wel de wijze waarop, de 'kunst van het moorden' zo men wil, voor Reynaerts figuur bepalend én voor het verhaal en het genre essentieel is.

20 Vgl. W. Hüsken, *Noyt meerder vreucht. Compositie en structuur van het komisch toneel in de Nederlanden voor de Renaissance*. Deventer, 1987, p. 59 e.v.

21 F. van Oostrom, *Reinaert primair*, p. 22.

band met de ‘felheid’ van de vos bij elkaar heeft gebracht al hun geldigheid én hun nut. Maar als bewegwijzering voor een resoluut moralistische lezing van de tekst volstaan deze indicaties niet. Mij valt bijvoorbeeld op dat de vijf voorbeelden die Van Oostrom voluit citeert, in hun context teruggeplaatst, telkens behoren tot zo'n typisch prospectief moment waar de felheid van de vos niet ethisch wordt gethematiseerd, maar veeleer narratief iets ‘belooft’, meer bepaald een list in het vooruitzicht stelt. In het eerste geval heeft de vos Bruun net verteld over de honing en heeft de beer dom-enthousiast eeuwige vriendschap beloofd indien Reynaert hem zijn goesting laat eten: *Hier omme loech Reynaert die felle* (v. 614). In het tweede geval is Tibeert aan de beurt. De kater is net te Malpertuis aangekomen en wordt door Reynaert met opmerkelijk vriendelijke woorden onthaald; maar schijn moet niet bedriegen, het verhaal zal zijn beloop krijgen: *Wat coste Reynaerde scone tale? / Al seghet sine tonghe wale, / Sine herte die es binnen fel. / Dit wert Tybeerde ghetoghet wel / Eer die lijne* [het verhaaltje] *werd ghelesen / Ten ende*. (v. 1075-1080). Zo duidelijk als hier wordt de narratief-prospectieve functie niet steeds geëxpliciteerd, maar heel vaak is dát wel het verband. Waar Reynaert als *fel* wordt gekarakteriseerd, betreft het bijna zonder uitzondering momenten waar zijn *informatievoorsprong* aan het verhaal een typische wending zal geven.[22]

Dit alles maakt Reynaert nog niet tot een sympathieke sloeber. Ik zou in dit verband trouwens ook even een vraagteken willen plaatsen bij de opvatting als zou de Reynaert-tekst als geheel de lezer of toehoorder tot identificatie met de vos uitnodigen. We hebben hier bij uitstek te maken met wat men in het specialistenjargon een ‘polyperspectivische’ tekst zou noemen. De verteller bevindt zich in de regel buiten de personages, maar gaat geregeld ook met het perspectief van een van zijn ‘helden’ mee. Reynaert wordt daarbij, zo lijkt me, niet exceptioneel begunstigd. Evenmin als hij in ethisch opzicht zo negatief gemarkeerd zou zijn dat daaruit alléén al een moralistische interpretatie zou voortvloeien, vormt hij als focalisator een positieve sleutel tot het verhaal en zijn betekenis.

Interpreteren

Ik heb hierboven gepleit voor een andere, minder interpreterende, meer op de typische retoriek van het genre gerichte lectuur van de *Reynaert*. Het is mijn overtuiging dat men op die manier de oorspronkelijke receptiewijze een stuk naderbij kan komen. Maar uiteindelijk blijft de vraag naar de ‘zin’ van een tekst natuurlijk altijd bestaan. Twee sleutels tot de interpretatie heb ik in het voorafgaande kritisch getoetst. Mijn slotsom is dat men met een eenvoudige ideologische invulling van de Reynaert-figuur hetzij als tegenpool van het hoofse, hetzij als symbool van het

22 Afgezien van de voorbeelden voluit aangehaald bij Van Oostrom (v. 614, 1077, 1175, 1700 en 2218), waar de term tot de vertellerstekst behoort, vinden we *fel* verder vooral in de directe rede van de andere dieren over Reynaert (v. 88, 105, 484, 1019, 2520 enz.). Ook in v. 60 en v. 856, waar in principe de verteller aan het woord is, spreekt deze veeleer vanuit het perspectief van (een van) de andere dieren.

kwaad, niet toekomt. Het niveau van de personages geeft in beide opzichten onvoldoende gemarkeerde opposities te zien. Het verhaal laat hierin geen duidelijke voorkeuren blijken.

Van Daele doet voor de interpretatie van het narratieve niveau een beroep op het schema van de hoofse ridderroman. Afgezien van de bezwaren van thematische aard die daartegen kunnen worden ingebracht (zie hierboven) lijkt me in deze wijze van analyseren ook 'technisch' een en ander niet te kloppen. De beschrijving van de bodetochten van Bruun en Tibeert volgens de structuur van de ridderlijke kweeste loopt vanaf het begin eigenlijk mank. Wat in het streven van het hof en van de hofdieren als Object van de handeling vooropstaat is niet zozeer Reynaert als materiële persoon (niet de vos zelf vormt aan het hof de *manque*), maar veeleer een 'ideologisch' object: Reynaert voor het gerecht brengen, hem ter verantwoording roepen. Het narratief programma dat Bruun en Tibeert meekrijgen wordt dan ook niet zozeer voltooid en met een negatieve sanctie afgerond, zoals Van Daele interpreteert, maar 'ontspoort' veeleer reeds in de fase van de uitvoering, misschien zelfs al van de competentie. Wat gebeurt is dat Reynaert er met zijn slimheid telkens in slaagt in het handelend subject het ideologisch object (gerechtigheid doen geschieden) door een louter egoïstisch-materieel object (honing, muizen; bij de koning: rijkdom) te vervangen. De pessimistische ondertoon die velen in het verhaal ontwaren, vindt alvast in de herhaling van deze narratieve constructie steun. Uiteindelijk gaat het hier dus nadrukkelijk om het eeuwige thema van de strijd tussen natuur en cultuur, tussen individu en maatschappij. Wat als een maatschappelijk, ideologisch project begint, ontspoort en valt als het ware door een natuurlijke zwaartekracht terug op het niveau van driften en primaire behoeften.

Het lijkt me dan ook onjuist bij de interpretatie van de Reynaert niet terdege met de specificiteit van de uitgangssituatie rekening te houden: men roept Reynaert niet zonder meer naar het hof, men daagt hem voor het gerecht. Recht en rechtspraak vormen immers de ruimte bij uitstek waar een maatschappij zichzelf vormt en in stand probeert te houden, waar men individuele belangen met elkaar verzoent en mede door middel van ideologie en ethiek op een hoger collectief plan probeert te brengen. De Reynaert als geheel kan als een verhalende commentaar op deze institutie gelezen worden. De poging tot collectivisering mislukt faliekant, het rechtsgeding gaat in elk van zijn fasen fout. De fase van de aanklacht geeft al dadelijk aanleiding tot onderling gekibbel en tot wederzijdse beschuldigingen onder de hofdieren, de misdadiger heeft er meteen zijn welbespraakte pleitbezorger. Het 'dagen' lukt slechts in schijn en niet voordat twee tenoren van het hof er van hun pluimen bij hebben ingeschoten. Het proces zelf draait uit op corruptie. De straf is voor de echte schuldige een lachertje, voor het hof, meer bepaald voor de belangrijkste eisers, een vernedering.

Mij lijkt dit juridisch kader dus niet zozeer het decor, als wel het thema zelf van het verhaal. Recht en rechtspraak worden hier met veel scepticisme bekeken, met veel bittere ironie beschreven. In hoever deze aspecten in het Franse voorbeeld *Li plaid* al aanwezig waren, is een vraag waar ik hier niet op in kan gaan en die voor mijn betoog in de grond ook niet echt ter zake doet. Uit het onderzoek van

de laatste jaren (Bouwman, Van Daele) is immers duidelijk gebleken dat de Middelnederlandse bewerker meer dan alleen deze branche uit de *Renart*-literatuur ter beschikking had. Hij heeft welbewust voor déze thematiek gekozen. Al even duidelijk is uit Bouwmans studie bovendien naar voren gekomen dat het juridische in de *Reynaert* heel wat prominenter aanwezig is dan in het Franse voorbeeld. 'De Vlaamse hofdieren tonen een verhoogd juridisch bewustzijn'.[23] Bouwmans suggestie dat hierin een teken moet worden gezien van de aanvankelijk heersende feodale harmonie is voor betwisting vatbaar. Voorzover het hele gebeuren aan het hof van meet af aan veeleer in de sfeer ligt van parodiëring en groteske, kan men het net zo goed zo begrijpen dat dit 'juridische' mee belachelijk wordt gemaakt. Waar Isengrijn bijvoorbeeld tegenover de koning, helemaal in de stijl van het toenmalige rechtsjargon, pompeus van wal steekt met '*Coninc heere, / Dor u edelheit ende dor u eere / Ende dor recht ende dor ghenade / Ontfaerme u miere scade*', dan meen ik bij het publiek op zijn minst *geamuseerde* herkenning te ontwaren.

Een lezing van de *Reynaert* als primair een kritische parodiëring van de rechtspraak kan op het eerste gezicht banaal lijken. Dat het recht niet naar behoren functioneert, is een klacht van alle tijden die meer bepaald in de middeleeuwen heel vaak wordt gehoord. Wat onze literatuur in de volkstaal betreft, is de *Reynaert* in het rijtje van deze klachten dan wel een zeer vroege en daardoor alleen al minder banale, minder vrijblijvende getuige. In de dertiende eeuw is het geleidelijke proces waarbij het oude veterecht door een moderne gecentraliseerde rechtspraak werd vervangen, nog lang niet voltooid. Wel moeten sommigen de nadelen en de potentiële misbruiken van het nieuwe systeem al hebben ingezien, wellicht ook al hebben ondervonden. In tegenstelling tot wat men zich meestal voorstelt, was die laat-middeleeuwse poging tot institutionele rechtspraak overigens niet zo streng en wreed dat ze door iedereen als een voldoende garantie van orde, rust en vrede werd ervaren. Het systeem was in hoofdzaak gebaseerd op geldelijke boeten, verplichte pelgrimstochten en verbanning. Fysieke straffen, opsluiting of doodstraf waren veeleer uitzondering. Volgens R. Muchembled moet in deze relatieve machteloosheid van de laat-middeleeuwse rechtspraak, meer bepaald in haar onmacht om misdadigers daadwerkelijk uit te sluiten of te elimineren, de oorzaak worden gezocht van de gezagskrisis die zich in de vijftiende eeuw zal voordoen en van de 'moderne' evolutie naar gezagsabsolutisme en naar een heel wat drastischer opererende rechtspraak.[24]

De onlustgevoelens die de *Reynaert* op vrij diffuse wijze verwoordt, hebben, lijkt me, dus meer bepaald op dit verschuivend aspect van de samenleving betrekking. De auteur voorvoelt en verkent als het ware al vertellend de zwakheden van het nieuwe, niet langer op directe 'afrekening' onder individuen, families, clans, maar op bemiddeling door de centrale autoriteit gebaseerd rechtssysteem.[25] De

23 *Reinaert en Renart*, p. 399-400.

24 R. Muchembled, *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus*. XVe-XVIIIe *siède* (Paris, 1992).

25 Een rechtssysteem dat, er weze nog even met nadruk aan herinnerd, als instrument van centralisatie ook politieke implicaties had. W. Waterschoots, in het Reynaert-onderzoek van de laatste jaren misschien wat ondergewaardeerde verwijzing naar het historisch fenomeen van de inkapseling van de adel door de vorsten als achtergrond van het verhaal ('Reinaert over sinen vader', in *T.N.T.L.* 101 (1985), p. 161-177, m.n. 168 e.v.) spoort dan ook voor een groot deel parallel met de interpretatie die ik hier voorstel.

menselijke natuur, zo zou je zijn betoog kunnen samenvatten, kan zoveel hooggestemd idealisme niet aan, zal dit nooit waar kunnen maken. Mede daarom is Reynaert wellicht zo'n dubbelzinnig figuur: hij zou met zijn scepticisme tegenover alles wat cultuur en sociaal contract is in de ogen van de verteller wel eens het gelijk aan zijn kant kunnen hebben.